

RELIGIONSUNDERVISNING SOM SKOLENS ALFA OG OMEGA

– prinse- og prinsesseskoler gennem ca. 100 år

AF INGRID MARKUSSEN

Artiklens primære sigte er at belyse ideerne bag de skoler, som Frederik IV's søskende, prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, lod oprette på deres godser på samme tidspunkt, som deres bror kongen oprettede rytterskolerne i 1721, og dernæst belyse, hvordan skolerne sammen med rytterskolerne i Nordsjælland mødte oplysningstidens pædagogiske ideer i slutningen af århundredet. Med udgangspunkt i ny forskning om Frederik IV's militære interesse i oprettelsen af rytterskoler drøftes motiver til kongens og hans søskendes engagement i bondebørns skolegang. Artiklen belyser den personkreds, som prægede Carls og Sophie Hedevigs religiøse opdragelse, og viser, at personkredsen ikke bare havde indflydelse på Carl og Sophie Hedevigs pietistiske tænkning, men også bar ideerne videre til personer, som årtier senere stod bag landboreformer og reformer af rytterskolerne i de kongelige domæner i Nordsjælland. Således sammenholdes ideerne bag oprettelse af prinse- og prinsesseskolerne i artiklen med nogle af oplysningstidens tidlige tanker om skolegang for bønderbørn.

INDLEDNING

Det er ikke bare kong Frederik IV, som i eftertiden er kendt for sit store engagement i bønderbørns skoleuddannelse gennem oprettelsen af rytterskolerne i 1721. Også kongens to søskende mindes i dag for deres skoleetableringer. I året, hvor Frederik IV lod oprette 240 rytterskoler rundt om på kronens 12 ryttergodser, var hans bror Carl og hans søster Sophie Hedevig allerede godt i gang med at oprette 23 skoler på deres godser rundt om i landet.

De tre kongelige søskende havde i 1714 arvet betydelige godskomplekser efter deres mor, enkedronning Charlotte Amalie. Ved skiftet og efterfølgende transaktioner fik Carl ejendomsret over bl.a. godserne Vemmetofte og Højstrup på Stevn og Jægerspris gods i Horns Herred, medens Sophie Hedevig fik overdraget Dronninggaard og Frederiksdal godser og Bagsværdgård nord for København samt Dronninglund gods i Nordjylland.

VEMMETOFTEN SOM SAMLINGSPUNKT FOR SKOLEPLANERNE

Mange af prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs skoleplaner blev udtænkt på prins Carls Vemmetofte, der blev et samlingspunkt for de to søskende i 1720'erne. Årsagen var, at Frederik IV i 1721, umiddelbart efter at dronning Louise var død, gjorde sin elskerinde, Anna Sophie Reventlow, til sin ægtehustru og dermed til landets dronning. Kongens handling fik hans søskende til at forlade København i protest og tage ophold på Vemmetofte. Det i forvejen nære forhold mellem de to ugifte søskende blev derfor i 1720'erne endnu tættere. Af korrespondance kan vi se, at de har levet sammen på Vemmetofte med deres godsforvaltere og hofpersonale gennem næsten et årti. Sammen med dem boede prins Carls rejsekammerat fra hans ungdoms dannelsesrejse 1696-99, Carl Adolf von Plessen, som gennem årene var begges fortrolige ven. Han var ansat hos prins Carl som overkammerherre og den, der havde øverste ledelse af arbejdet med skoleoprettelserne. Ledende hofpersonale og godsforvaltere ved begges godser i Jylland og Sjælland samarbejdede om godsdrift og oprettelse og drift af skoler.

De ca. 70 personer ved begges hoffer, der boede sammen med de dybt religiøse søskendepar på Vemmetofte, udgjorde en lille menighed. De havde en egen præst, Jens Jensenius, der prædikede i godsets kapel hver søndag og onsdag både formiddag og eftermiddag.

Prins Carl døde i 1729, prinsesse Sophie Hedevig i 1735.

SKOLERNE

I sommeren 1719, hvor Carl og Sophie Hedevig opholdt sig på Dronninglund gods, tog deres skoleetableringer fart med indretning af syv skoler i landsbyerne Bolle, Hjallerup, Torup, Dorf, Orsø, Aså og Gerå ved fundats af 28. august 1719.¹ Dronning Charlotte Amalie, som havde ejet godset til sin død i 1714, havde dog allerede mange år før oprettet fem af skolerne.² Skolerne var på 4-5 fag, og lærerne blev lønnet med naturalier, hvilket har krævet, at lærerne havde et hverv ved siden af. Det var altså kun i Torup og Gerå, at der blev oprettet helt nye skoler i 1719. Men fundatsen fra august 1719 kom til at gælde alle syv skoler, hvilket betød, at lærerlønnen blev opgraderet i de første fem, og skolehusene blev udvidet til 7 fag.

I 1721 oprettede Sophie Hedevig, foruden de syv skoler hun to år tidligere havde oprettet på Dronninglund, fem skoler på Frederiksdal og Dronninggaard godser nord for København: Der kom tre skoler på Dronninggaard (en mellem Øverød og

1 Hofman 1759 IV: 293-99; Ellekilde 1953: 39-48.

2 Torp Andersen 2004: 33-39.

Prinsesse Sophie Hedevig iført purpurkåbe, foret med hermelin, et skrud som passer sig for en kongedatter. Hun kunne være blevet kejserinde af det tysk-romerske rige, men nægtede at afstå fra sin protestantiske tro og overgå til katolicismen. Sophie Hedevig var præget af en dyb religiøsitet, korresponderede både med Francke og senere Zinzendorff, og hun var opsat på at lade sin trosopfattelse tage form i sociale handlinger, som vi kan se det i oprettelsen af 12 skoler på hendes godser og i sin testamentariske oprettelse af et adeligt jomfrukloster på Vemmetofte, som hun arvede efter sin bror Carl i 1729. (Portræt malet af Benoit le Coffre 1696. Kongernes Samling.)

Prins Carl (1680-1729) portrætteret 1720 efter tidens kongelige mandeideal, iført rustning, med sværd hængende ved siden og over rustningen en purpurkåbe foret med hermelin. Over brystet hænger en ridderorden og i baggrunden skimtes et andet maleri af prinsen til hest. Prins Carl var den første af de kongelige søskende, der oprettede skoler for bønderbørnene, og ved siden af skolernes civiliserende opdragelse så han dem som et middel til at oplyse bønderne, at de kunne blive i stand til at drive deres fæstegårde på en rentabel måde. (Portræt malet af Hyacinthe Rigaud. Wikimedia commons.)

Søllerød, en i Nærum og en i Trørød) og to skoler på Frederiksdal (en i Virum og en i Bagsværd).³

Også prins Carl var tidligt ude med at oprette skoler. I 1718 oprettede han en skole i Lund på Højstrup gods, og året efter oprettede han tre skoler på Vemmetofte gods (Stubberup, Frøslev og Store Torøje).⁴ Skolen i Store Torøje er den eneste skole, hvis bygning endnu består.

På Jægerspris gods havde prins Carl oprettet en skole i Krabbedammen allerede i 1708, og i 1715 fulgte skolen i Gerlev og i 1724 i en skole i Landerslev.⁵ Landerslev Skole er den eneste, som har efterladt et kildemateriale fra skolernes udvikling. Det drejer sig om en skoleprotokol, der noterer børnenes læseindlæring i faget religion 1778-1796.⁶ Den vender vi tilbage til.

De to kongelige søskende oprettede således i perioden 1718-24 nye fundatser for i alt 23 skoler, samtidig med at deres nære ven Carl Adolf von Plessen oprettede 16 skoler på sine syv godser i Vestre og Østre Flakkebjerg herreder.⁷ Sammen med en række andre godsejere, der også var blevet inspireret til at oprette skoler,⁸ og Frederik IV's rytterskoler blev 1720'erne således århundredets første veritable skoleetableringsperiode.

Skolerne var ikke så velfunderede som rytterskolerne. Prinse- og prinsesseskolerne havde vægge af ler og stråtag,⁹ hvor rytterskolerne blev bygget med murede vægge, gulv af teglsten og havde teglstenstag. Til skolerne hørte en lille indhegnet kålhø, men ikke jord til dyrehold. Lærerlønningerne var derimod højere. Medens lærerne ved rytterskolerne blev tillagt 24 rd. om året i pengeløn samt brænde til opvarmning, fik lærerne ved prinse- og prinsesseskolerne 30 rd. og 4 læs brænde og 30 læs tørv til opvarmning.

FUNDATSERNE

I prins Carls udkast til skolefundatsen fra 1722 kan vi finde mange af de ideer, som skulle bygge op om et nyt og mere effektivt skolevæsen på hans godser.

Der skulle føres mandtal på godserne over de børn, som var gamle nok til at gå i skole.

3 Fundatsen findes som bilag i Markussen 1971a: 124-130. Under godsforvalterens inspektion af godserne opdagede han, at der siden mange år tilbage var tre skoler i forvejen. Sophie Hedeberg besluttede da at benytte både lærere og bygninger og tilføje to skoler på Frederiksdal gods.

4 Hofman VIII, 1762: 391-398.

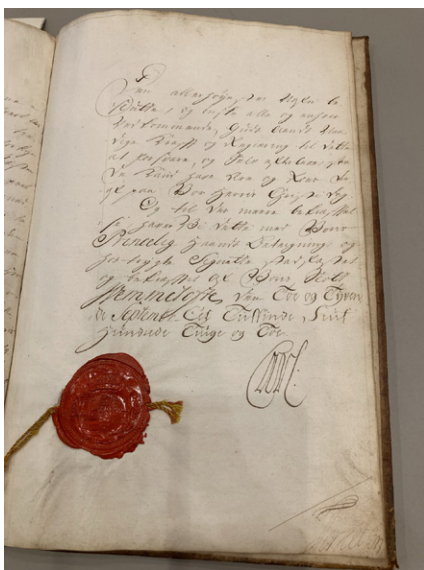
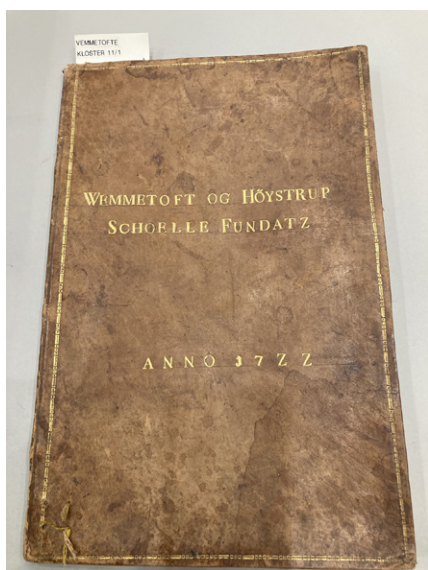
5 Ibid. VII, 1761: 482-486.

6 Jægerspris Lokalhistoriske Arkiv. Landerslev Skoleprotokol 1768-1796.

7 Jessen 1938.

8 Bl.a. fem skoler på Samsø oprettet af grev Christian Danneskjold-Samsøe. Han var sønnesøn af Christian V og dennes elskerinde Sophie Amalie Moth, grevinde af Samsø.

9 Markussen 1971b: 124-130.

Prins Carls fundats for skolerne på Vemmetofte og Højstrup godser, smukt indbundet i skind med guldtryk. Året 1722 viser, at fundatsen først blev underskrevet tre år efter, at skolerne var kommet i gang i 1719, formodentlig, fordi den nedsatte skolekommission ønskede at indhente erfaringer, inden fundatsen og dens skolereglement blev udarbejdet. Fundatsens fornemme udformning viser også den højtidelighed, som omgærdede skoleetableringen. Stavningen af skole er mere alderdommelig end i prinsesse Sophie Hedevigs skolefundatser. Fundatsen, der er skrevet af godsinspektør Terkel Terkelsen og underskrevet af prins Carl, er forsynet med prinsens segl. (Vemmetoftes arkiv i Rigsarkivet.)

Skolemesteren skulle føre journal over børnenes skolegang. Det er en sådan skoleprotokol, der er bevaret fra Landerslev Skole. Den viser både, hvor mange dage i hver måned det enkelte barn gik i skole, og hvor langt i indlæringen barnet var ved udgangen af måneden.

En bestemmelse, som ikke blev nedfældet i skolefundatsen, var, at ingen skulle forvente at overtage gård eller hus, hvis skolen var blevet uacceptabelt forsømt. I det mindste skulle den unge ved udgangen af skolen have lært at læse og forstå katekismen. Forslaget er interessant, fordi den samme opfattelse kan findes hos Johan Ludvig Reventlow, da han oprettede et nyt skolereglement på Brahetrolleborg i 1783.¹⁰

Skolebørnene skulle hver søndag sidde i kirkens kor sammen med deres lærer

¹⁰ Markussen 2019.

under gudstjenesten og bidrage til salmesangen. Efter endt gudstjeneste skulle de forblive i kirken og lade sig katekisere af degnen eller præsten både i katekismus, evangeliebøger og desuden i den tekst, som præsten havde talt over under gudstjenesten.

Præsten skulle visitere skolerne to gange om året, og han skulle en gang holde eksamen i skolerne under nærværelse af de kongelige højheder. Ved denne lejlighed blev der også uddelt præmier til de mest fremmelige børn. Også dette forslag er som hentet ud af skolereglementet på Brahetrolleborg 1783.

Et særdeles interessant punkt i forslaget, som formentlig er blevet effektueret, er, at de unge ved udgangen af skolen skulle aflægge en højtidelig bekendelse i kirken forud for deres første altergang. Hermed havde prins Carl i 1722 taget forskud på konfirmationen, 14 år før den blev indført af Christian VI i 1736.

De fleste af udkastets forslag blev formuleret i fundatsen og viser, hvor systematisk den nedsatte skolekommission arbejdede.

Blandt de spørgsmål, som blev drøftet i prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs skolekommissioner, var balancen mellem det religiøse og det verdslige i skolernes undervisning. I et af udkastene til fundats for Sophie Hedevigs fem prinsesseskoler på Frederiksdal og Dronninggaard 1719 står der:

“...skal det være Os det kæreste og behageligste at fornemme hvis Vore Undersaatters Børn paa Vore Godser Frederiksdahl og Dronninggaard lade sige saa undervise og berede, at de selv kan komme til for bemeldte Dygtighed, at de igien kan være Skolemestere.”¹¹

Citatet udelukker ikke et verdsligt undervisningsmål ved siden af det kristelige, men det er klart sekundært i forhold til religionen. Citatet peger på et mål, som skulle blive en tradition inden for Vaisenhusets undervisning, og som kan genkendes fra landdistrikternes tilsætning af lærere igennem hele århundredet. Børnene skulle undervises, så de kunne overtage et lærerembede – det vil sige, at de dygtigste af skolens børn efter endt skolegang og konfirmation kunne gå en lærer til hænde i skolearbejdet nogle år og derefter blive eksamineret af sognets præst for at komme på tale til et skoleholderembede.

I den endelige udformning af fundatsen blev ovenstående passage imidlertid fjernet. I stedet for pointeres nu kun det kristne mål. Her udtrykkes, at Sophie Hedevig har ladet skolerne opbygge for at:

11 Rigsarkivet. Sjællandske Renteskriverkontor. Dokumenter vedr. Dronninggaard og Frederiksdal godser 1715-1735.

“Vore Undersaatters Børn kunde betids lære at kende Gud og i saa Maader legges een god Grundvold, hvorpaa Tid efter anden deres Christendom kunde bygges, og samme til deres Sjæles Bedste i deres Saligheds Sag grundfæstes...”¹²

Det er usikkert hvem, der forandrede fundatsens ordlyd, men prinsesse Sophie Hedvig må have godkendt den.

I fundatsen for skolerne under Dronninglund gods er skolernes religiøse præg udtrykt endnu tydeligere. Her står:

“...Eller som Intentionen af denne Anordning sigter alene til at plante i Ungdommen den sande Christendom og Guds frygt, hvortil Skriven og Regne-Kunsten egentlig ikke henhører, mens derimod Tiden kun forspildes, thi skal Regne-Kunsten her kun agtes som et tilføjet Værk.”¹³

Her er det tydeligt, at religionens åndelige og socialiserende betydning var for vigtig til at forstyrres af andre discipliner. Hvis forældrene insisterede på det og betalte for det, kunne formentlig enkelte drenge modtage undervisning i skrivning og regning, men det måtte ikke gå ud over skolens egentlige formål.

Der er meget lidt kildemateriale, som i løbet af århundredet kan fortælle om børnenes undervisning i prinse- og prinsesseskolerne. Men vi ved fra fundatsen over skolerne på Frederiksdal og Dronninggaard og en inkvisitionsforretning samme sted fra 1730, hvilke skolebøger godset skulle sørge for var til stede, og hvilke som vitterlig befandt sig i skolestuen i 1730. Fundatsen bestemte, at der i hver skole skulle være, foruden 100 eksemplarer af Luthers lille katekismus, et eksemplar af den aktuelle katekismeforklaring (i 1721 et eksemplar af Brochmands Postil), 100 eksemplarer af ABC-bøger, 12 Nye Testamenter med tilføjede salmebøger og to bibler. Ved skolens afslutning skulle hvert barn have lov til at beholde et eksemplar af katekismen, Det Nye Testamente og en salmebog. Ved inkvisitionsforretningen i 1730 var det svundet godt ind i bogbeholdningen. Af de 100 ABC-bøger var der 61 tilbage, og af de 100 katekismer var der kun 36 tilbage. Derimod var der samme antal eksemplarer som i 1721 af Det Nye Testamente, bibler og Brochmands huspostil.¹⁴ Det vil sige, at beholdningen var blevet fyldt op undervejs, som fundatsen

¹² Markussen 1971a: bilag 124.

¹³ Torp Andersen 2004: 38-39. Samme udtryk findes i prins Carls fundats for Vemmetofte og Højstrup. Men her tilføjes, at hvis der i skolerne skulle findes særlig “capable Ingenia”, så skal de hjælpes til at få skrive- og regneundervisning. Rigsarkivet. Vemmetofte Klosters Gods. Prins Carls fundats for skolerne 1722: 11-1.

¹⁴ Markussen 1971a: bilag 125.

foreskrev, men når det drejede sig om katekismus og ABC-bøger, skete dette ikke hvert år.

Vi ved også, hvilke krav til lærerne som fundatserne opstillede. De skulle først og fremmest have kristelige dyder og godt kendskab til katekismus og andre religiøse bøger. Dernæst skulle de kunne forstå det danske sprog og kunne undervise i det, men behøvede selv ikke at være danske, og de skulle kunne læse i "dansk bog".¹⁵ Derimod blev der i udkastet til fundatsen for skolerne på Dronninggaard og Frederiksdal fjernet en passage om, at læreren også skulle kunne regne.¹⁶ Det var sognets præst, som indstillede en ansøger til et skoleholderembede, men godsstyrelsen, som ansatte ham. Efter Skoleforordningen af 23. januar 1739 var kravet, at ansøgeren kunne skrive og i hvert tilfælde kunne regne enkle stykker.

I en sammenligning med Frederik IV's rytterskoler er der således i de første årtier en klar forskel mellem de krav, der blev stillet til lærerens kendskab til skrivning og regning i rytterskoler og i prinse- og prinsesseskoler. Rytterskolerne krævede på en langt mere eksplicit måde skrive- og regnekundskaber af deres lærere, der også skulle være i stand til at lære børnene pligter og rettigheder ifølge Danske Lov.¹⁷

IDEERNE BAG DE KONGELIGES SKOLEENGAGEMENT

Den kongelige families interesse for bønderbørns undervisning tog, som vi har set det, sin begyndelse længe før skoleetableringsperioden i 1720'erne. Det betyder, at de kongeliges skoleetableringer går længere tilbage end til årene omkring rytterskolerne, og viser, at Frederik IV's skoleengagement udmærket kan være inspireret af familien og familiens fælles ven Carl Adolph von Plessen, der var aktiv i de to søskendes skoleoprettelserne omkring 1719-24. Fælles for alle omkring Frederik IV var deres stærke religiøsitet, farvet af pietistiske idestrømninger.

I det efterfølgende vil vi se nærmere på, hvor de kongelige søskende kan have fået deres skoleideer fra, ved at følge deres opvækst, uddannelse og første år som godsejere af nævnte godser.

Pietismen vandt indflydelse i det kongelige hof i 1690'erne. Christian V's dronning, Charlotte Amalie fra Hessen-Kassel, ser ud til at have været en hovedkraft i hoffets opblødning af den rådende ortodoksi. Charlotte Amalie var reformert protestant (calvinist). Hun må have været en stærk personlighed, for det lykkedes hende i 1685 at påvirke kongen til at give calvinister i København mulighed for at dyrke deres tros-

¹⁵ Markussen 1971a: bilag.

¹⁶ Markussen 1971a: 26.

¹⁷ Instruksen for rytterskolerne af 28. marts 1721 er delvis gengivet på nettet på Thorshøj.dk. Også Instruction for Degne og Skolemestre paa Landet i Danmark, 23. Januarii Anno 1739 er gengivet på nettet på danmarkshistorien.dk. Se §11 og specielt §19, der omtaler skolemesterens forpligtelse til efter 1739 at undervise i skrivning og regning for unge ukonfirmerede, der flytter til sognet.

retning. Det åbnede for en mere personligt præget lutheranisme ved hoffet, end der hidtil havde været tradition for.¹⁸ Flere af hofpersonalet var ligesom Sophie Hedevig i 1690'erne blevet påvirket af Philipp Jacob Speners (1635-1705) og August Hermann Franckes (1663-1727) tanker og socialreformprægede religiøse praksis.¹⁹

Opdragelsen af prinserne Frederik og Carl blev varetaget af mænd, der stod det tyske sprog og den tyske kultur nær og var tilhængere af de nye religiøse tanker. Det gjaldt både prins Carls hovmester, senere geheimestatsminister Johan Georg Holstein og geheimeråd Christian Siegfried von Plessen, som sørgede for prins Carls religiøse opdragelse. Hvor nært knyttet Carl var til sin mentor, ses af, at Plessens 17-årige søn, Carl Adolf, kom til at ledsage den 18-årige prins på dennes store dannelsesrejse i Europa 1696-99.²⁰ Rejsen gik til Holland, Frankrig og Italien. Det nære venskab mellem de to kom, som nævnt, senere også til at omfatte Carls søster, Sofie Hedevig, og varede livet ud.

Når det gælder prinsesse Sophie Hedevig, blev hun, som kvinde, ikke tilbudt en udenlandsk dannelsesrejse. I stedet for fik hendes mor, Charlotte Amalie, stor indflydelse på hendes opdragelse. Charlotte Amalie var betydeligt bedre uddannet end Christian V. Hun sørgede for, at datteren fik en både sproglig velfunderet og intellektuel uddannelse ved siden af den religiøst-moralske opdragelse, der var præget af calvinismens inderlighed, fokus på bibellæsning og samfundsbevidsthed.²¹ Dette har givetvis sat sit præg på Sophie Hedevigs udvikling, selv om hendes syn på kongens og statens myndighed over kirken, i kraft af hendes position ved hoffet, må have været en anden end calvinismens fokus på menighedens betydning. Vi ved, at Sophie Hedvig stod i forbindelse med Francke allerede i 1690'erne, og at hun i de år, hun tilbragte på Vemmetofte, korresponderede både med Francke og senere med N. L. von Zinzendorff (1700-1760).²² Zinzendorff har altså haft indflydelse på søskenparrets senere religiøse udvikling, men var for ung til at have haft indflydelse på deres skolepolitik omkring 1720.

Det, der kendetegnede Franckes og Speners pietisme, var, at det religiøse liv var præget af et samfundsmæssigt engagement, hvor den troende søgte at gøre sig værdig til at opnå evigt liv ved gode gerninger. Fattigforsorg, sygehjælp, arbejdsskoler og vaisenhuse for forældreløse og fattige børn er eksempler på pietistiske aktivite-

18 Brasch 1863 III: 88.

19 Brasch 1863 III: 88; Siggaard et al. (red.) 2:, 1111-1116.

20 Ahlefeld Laurvig, F, 1925.

21 Se Ellekilde 1953, der dokumenterer den dybe religiøsitet, der prægede den unge Sophie Hedevig, idet hun nægtede at ændre trosopfattelse for at blive gift med den kommende kejser af det tysk-romerske rige, der var katolik. Et andet perspektiv har Max Weber i *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, 1904, der viser, hvor tæt forbundne kar der var mellem calvinismen og den enkelte calvinists foretagsomhed.

22 Siggaard et al. (red.) 2008 2: 1116-1117.

ter ligesom oprettelse af landsbyskoler. Det gav bondebørn mulighed for at lære den kristne børnelærdom i en personlig pietistisk udformning, så de kunne komme til den første nadver og blive virksomme medlemmer af den kristne menighed. Tanker som disse har givetvis ligget bagved skoleetableringerne både før og efter 1720. Vi skal senere se, hvordan dette nedfældede sig i skolefundatserne.

Hos prins Carl kan vi tidligt se en udpræget verdslig interesse koblet til hans skoleengagement. Så snart han havde overtaget Vemmetofte i 1714, tog han ifølge Chr. H. Brasch initiativ til at hjælpe fæstebønderne til at komme på bedre fode i deres landbrug. Han eftergav fæstebønderne deres landgilde, fyldte staldene op med kvæg, sørgede for korn til såning og foder til besætning, plantede frugttræer i fæstebøndernes haver m.v., men opdagede efter nogle år, at bønderne ikke havde evnet at udnytte hjælpen. Han fandt bønderne både dovne og stridbare og indså, at de måtte have et højere oplysningsniveau for at kunne tage imod råd og dyrke deres jorde på en effektiv og indbringende måde. Han valgte derefter at satse på den næste generation – på bønderbørnene. Skolen blev en del af denne langsigtede plan.²³ Hos prinsesse Sophie Hedevig har vi ikke kilder til at dokumentere en tilsvarende omsorg for bøndernes materielle vilkår.

Også helt realpolitiske mål kan have gjort sig gældende og i nogen tilfælde været udslagsgivende. Religionshistorikeren Niels Reeh har analyseret baggrunden for Frederik IV's rytterskoler og Christian VI's konfirmationsforordning fra 1736 og fremsat en teori om, at det var kongens og statens interesse i at få uddannet nye og disciplinerede led af ryttersoldater til den danske krigshær, som lå bag det første initiativ, og en generel disciplineringspolitik, der lå bag begge initiativer.²⁴ Årtierne forud for 1721, der var præget af utallige krigstrusler og utallige politiske konstellationer for at undgå at blive overrasket af angreb udefra, gav anledning nok til at kere sig om den danske krigsstyrke. Men hvorfor skulle sådanne krigstrusler føre til et ønske om bøndernes skolegang? Jo, mener Niels Reeh, Frederik IV stod som konge ansvarlig for de bønder på hans ryttergods, der skulle forsvare landet. En forudsætning for optagelse i rytterregimentet var, at bønderne kendte edens grundlag og aflagde ed på, at de var villige til at kæmpe og dø for konge og fædreland. Men at aflægge ed krævede, at man i forvejen var døbt og havde indlært den kristne børnelærdom, så man kunne gå til alters og dermed var blevet et fuldgældigt medlem af den kristne menighed.²⁵ Niels Reehs argumentation for statens militære interesse i

23 Brasch 1863 II: 76-79.

24 Reeh 2009: 83-110; Reeh 2011: 13-28.

25 Se Carola Nordbäck's interessante diskussion i afhandlingen *Samvetets röst*, om edsaflæggelsens betydning i Sverige på samme tid. (Nordbäck 2004). Nordbäck bygger på Lindberg, *Praemia et poenae*, 1992, der undersøger edsafgivelsen fra et retshistorisk perspektiv. Jf. Charlotte Appels analyse af Reehs teori i: Appel og Fink-Jensen 2013: 395.

bøndernes skoleundervisning forekommer logisk, men den religiøse baggrund for edsaflæggelsen, at soldaterne skulle være oplyste nok til at kende vejen til et evigt liv, hvis de mistede livet i kamp, fører os allivel tilbage til et religiøse perspektiv. Kan Reehs argumentation også bruges til at forklare prinse- og prinsesseskolernes oprettelse? Det mener jeg, at den kan.

Det er min opfattelse, at det religiøse perspektiv i en pietistisk udgave udmærket kan forenes med verdslige og realpolitiske hensigter og inden for Frankes og Spe-ners tænkning endog kræve socialpolitiske handlinger. Som vi har set, var prins Carl efter 1714 meget optaget af at forbedre bøndernes materielle levevilkår, men valgte efter nogle år at satse på skolens opdragende betydning, da hans direkte støtte til bønderne var slået fejl. Religiøs opdragelse blev set både som en åndelig dannelse og som en verdslig socialisering og disciplinering til acceptable normer og adfærd, og det ville på lang sigt gøre børnene bedre egnede til at efterleve godsejernes krav om effektiv landbrugsdrift end deres forældre. De realpolitiske motiver, som var gældende for kongen – at sikre et civiliseret korps af ryttere til den danske hær – gjaldt i princippet også prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig. De skulle som gods- ejere, i lighed med andre godsejere i landet, sørge for udskrivningen af soldater.

I forbindelse med magthavernes behov for en civiliseret befolkning har kirkens trestandslære om kald og stand helt klart spillet ind, hvilket vi om lidt vil se i eksem- plet med skoleholder Michelsen Steenholt i Søllerød.

Trestandslæren er ikke en pietistisk opfindelse. Den går tilbage til den tidlige lu- therske folkeopdragelse, men kunne bruges også af pietismen. Når det gjaldt ryt- terskolerne, må vi medtænke, at kongen som en god luthersk protestant, der kendte Luthers kalds- og standstænkning,²⁶ så sig selv som øverste fader for sine soldater med ansvar for, at de kendte den rette vej til frelse, når de aflagde ed på at ville kæmpe og dø for hans sag. For Prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig gjorde det sig gældende, at de som godsejere havde en faderlig myndighed over godsets beboere og dermed ansvar for indlæring af deres kristne børnelærdom, der ville gøre dem egnede til bl.a. at blive ryttersoldater.

Den indlæring, der var tale om (den kristne børnelærdom), bestod i at kende Lu- thers lille katekismus, som skulle læres udenad, og at læse og forstå de bibelske tekster så godt, at man kunne gå til alters.²⁷ Det anstod sig altså ikke for en luthersk enevældig konge at have vilde horder af uoplyste soldater i sin hær, der end ikke havde kundskaber nok til at være en del af den kristne menighed. Kongens krav i både 1721 og 1736 var, som Reeh skriver, stærkt disciplinerende,²⁸ og det var sko-

26 Markussen 2013: 37-52.

27 I prins Carls fundats fra 1722 står der endda, at børnene skulle lære at læse "perfect" i bibelen.

28 Reeh 2011: 13-28, også Rasmussen 2017: 285-287 omtaler den stærke statslige styring.

lerne, som skulle lægge grunden til den frem til konfirmationen. Det gjaldt både rytterskoler og prinse- og prinsesseskoler. Men disciplineringen gjaldt ikke bare skolens børn. Den gjaldt også præsterne, og, som vi skal se om lidt med et eksempel fra Søllerøds prinsesseskole, også skolens lærere som de mest ydmyge lærere inden for den gejstlige stand.

Verdslige delmål for statens pietistisk orienterede skole- og opdragelsespolitik var heller ikke noget nyt omkring 1720. Et kig i den fundats, som blev udarbejdet i 1710 i forbindelse med oprettelsen af Missionskollegiet, kan give et fingerpeg om det. Missionskollegiet blev oprettet for at udbrede den kristne tro for hedninge i Grønland, Finnmarken og Ostindien og blev senere koblet sammen med det i 1727 stiftede Vaisenhus, der skulle sikre forældreløse danske børns opdragelse og uddannelse. I Missionskollegiets fundats blev det gjort klart, at undervisningens ikke bare skulle tage sigte på den religiøse opdragelse, men også bibringe kundskaber i "andre Videnskaber, Arbejde, Profession og Tjenester."²⁹ Spørgsmålet, om der var kunne være forskel i motiver hos kongen og hans søskende til at oprette skoler for bønderbørnene, må derfor bevares med nej. Men opgaven er blevet udformet forskelligt, da kongen sigtede på rytterregimenterne, og prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig sigtede på bønder generelt.

Det er interessant at notere sig, at flere af de ideer, der blev udarbejdet i prins Carls og prinsesse Sophies skolekommissioner, kan genfindes i oplysningstidens skoletanker. Ved nærmere eftersyn findes der faktisk en personlig forbindelse mellem 1720'ernes skoleideer, som vi finder dem på Vemmetofte og de pietistiske skoleideer og de skoletanker, som vi kan finde hos Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlow.

CHRISTIAN OG CARL WENDT

En af de mest aktive i prins Carls og prinsesse Hedevigs skolekommissioner for at reformere skolevæsenet på Jægerspris, Vemmetofte, Dronninggaard og Frederiksdal, var sekretær for Missionskollegiet og senere udnævnt inspektør ved Vaisenhuset³⁰, den pietistiske teolog Christian Wendt. Wendt havde fra 1713 gjort tjeneste hos prins Carl som pagehovmester. Det ser ud til, at Christian Wendt var den, der udarbejdede de første udkast til skolefundatserne til prins Carls og prinsesse Hedevigs skolefundatser.³¹ Christian Wendt forlod landet i 1723, efter at arbejdet i skolekommissionerne var endt. Han blev præst i Kassel og senere superintendent (modsvarende biskop) i Sarao i Schlesien. Christian Wendts indflydelse på dansk skoleudvikling var dog ikke afsluttet. Christian Wendts søn Carl vendte tilbage til Danmark. Han

29 Rigsarkivet. Missionskollegiet. Diverse dokumenter 1716-1803.

30 En post, som Wendt ikke kom til at betrede, da Vaisenhusets oprettelse trak så længe ud, at Wendt havde forladt landet forinden.

31 Markussen 1971a: 18-24.

blev, efter at have uddannet sig til læge ved det pietistiske universitet i Halle 1753, hentet til Danmark af de kongelige søskendes gode ven Carl Adolf von Plessen, der overlevede prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig i mange år og døde i 1758.³²

Carl Wendt havde arvet sin fars pædagogiske interesse og kom til at få betydningsfulde pædagogiske opgaver i 1750'erne og 1760'erne. Han blev i 1755 hovmester for to sønner af Carl Adolf von Plessens bror, Chr. Ludvig von Plessen, først i hjemmet, derefter 1757-1760 på Sorø Akademi, inden han i 1760 fulgte dem på deres flerårige dannelsesrejse i Europa (Genf, Göttingen, Leiden og Utrecht). Efter hjemkomsten i 1764 fik Carl Wendt et nyt hverv som hovmester for Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow. For anden gang fulgte han sine elever først to år på Sorø Akademi (1764-1766) og derefter tre år på deres dannelsesrejse i Europa (universitetet i Leipzig) (1766-1769), efterfulgt af industrielle virksomhedsbesøg i Tyskland, Schweiz, Frankrig, England og Holland samt efter hjemkomsten studier i bjergværksdrift i Norge.³³

Carl Wendt fik senere høje finansielle embeder i den danske centraladministration. Han fungerede livet ud som en faderlig ven for familien Reventlow. Wendts indflydelse på brødrenes fremtid har, som de selv erkendte, været enorm.³⁴ Det pietistiske islæt, der kan mærkes i brødrenes tankesæt, og som viste sig i en stærk moralsk og socialpolitisk holdning, der indeholdt kalds- og standstænkning,³⁵ fik betydning for deres skoleengagement og kan føres tilbage til bl.a. Wendt stærke påvirkning.³⁶ Når Carl Wendts pædagogiske engagement får betydning for en undersøgelse af prinse- og prinsesseskolerne, er det, fordi han, gennem sin far, blev et direkte bindeled mellem prins Carl og prinsesse Sophie Hedevigs skoleplaner i begyndelsen af århundredet og de oplysningsprægede skolereformer i Nordsjælland i 1780'erne, som vi skal møde om lidt.

Men først skal vi møde en af de få lærere, der har sat sig spor i kildematerialet fra prinse- og prinsesseskolerne i 1700-tallet.

PIETISMENS BRYDNINGER I SØLLERØD – SKOLEHOLDER SIMON MICHELSEN STEENHOLT VAR FOR PIETISTISK

Gennem en gejstlig klage over skoleholder Simon Michelsen Steenholt i prinsesseskolen i Søllerød i 1734 får vi et fascinerende indblik i, hvor meget religionen betød

32 Efter Carl Adolf von Plessens død i 1758 blev hans positive eftermæle slået fast af hofpræst Andreas Cramer, som fra 1760'erne var Reventlowfamiliens nære ven, og som i 1780'erne var Johan Ludvig Reventlows pædagogiske mentor. Brasch 1863 III: 83.

33 Helk 1981: 223-224.

34 Bobé 1904.

35 Markussen 2019: 371-374.

36 I et brev til Chr. D. Reventlow i 1768 giver Wendt f.eks. den unge adelsmand en moralsk opsang. Møller 1933: 35-36.

for både lærere og myndigheder, og hvor meget den disciplinerede læreren.³⁷ Klagen fandt sted midt i det årti, som udmærkede sig ved stærke brydninger mellem ortodokse og pietister, og hvor Christian VI afgjorde sagen ved at vedtage en række forordninger om kirke og skole, som bandt kirken og dens opdragelse af befolkningen til den statspietistiske retning, der blev kaldt den hallensiske pietisme. Det var ikke den retning, Simon Michelsen Steenholt repræsenterede. Han var heller ikke ortodoks, hvilket vil sige tilhørende kirkens konservative lutherske retning, der bekæmpede pietismen. Steenholt var radikal pietist, og det viste sig at være en endnu farligere retning set fra statsmagts side, fordi den tog afstand fra flere af kirkens ritualer og sakramenter.

Sagen begyndte den 29. august 1734, hvor den ortodokse herredsprovst Morten Reenberg visiterede i Søllerød kirke og skole og i den anledning prædikede i Søllerød kirke. Morten Reenberg var som ortodoks en arrig modstander af pietister, og ikke bange for at sige sin mening. Det er en rent djævelsk lærdom, pietisterne står for, sagde han. De får gamle mennesker til at frygte døden. Det, han sigtede til, var, at det for pietisterne var opvækkelse og omvendelse, der førte et mennesket til frelse og ikke ortodoksiens tillid til Guds nåde.

I kirken hørte skoleholder Steenholt på med voksende forargelse. Han havde også overværet Reenbergs visitats med børnene og var blevet oprørt over, at provsten kunne finde på at smile til et barn, som svarede forkert på spørgsmål fra katekismen. Efter kirketid gik Steenholt hjem til lærerboligen og påbegyndte en længere skrivelse til provst Reenberg. Han tog sig god tid. Brevet til Reenberg blev sendt den 23. oktober samme år. Brevet viser, at Steenholt fandt sig nødsaget til at gå i rette med provstens prædiken og den alt for lette måde, provsten tog sin opgave som visitorator på.

Man må spørge sig, hvordan en skoleholder kunne få den tanke, at han havde ret til ustraffet at korrigere en velkendt og agtet gejstlig for den prædiken, han havde holdt? Svaret ligger i den lutherske tanke om trestandslæren, som vi har mødt tidligere – om pligterne i hver stand: husstanden, lærestanden og regeringsstanden. Skoleholderne regnes til lærestanden og er standens mest ydmyge hjælpere. I regeringsstanden er kongen landsfader og har ansvaret for, at "fædrene" i de to andre stænder opfylder deres religiøse forpligtelse. Trestandslæren og dens lære om kald og stand (og pligt) forklarer den selvbevidsthed, med hvilken Steenholt optræder i sagen. Steenholt mente med rette, efter trestandslærens regler, at han, som skoleholder, stod med et stort ansvar for at lære skolebørnenes den kristne børnelærdom. Og nu kunne han se, at hans opdragelse blev modarbejdet af provsten.

I brevet gennemgik Steenholt derfor provstens synspunkter punkt for punkt og

37 Sagen er omtalt i Rørdam 1881-1882: 815.

påpegede de steder, hvor provsten ifølge Steenholt's pietistiske opfattelse tog fejl. Efter at have gået i rette med provstens opfattelse i det 11 sider lange brev slutter Steenholt: "Gud give at I i Kærlighed vilde anamme det efter Guds aabenbarede Ord, og nøje eftertænke det imellem Gud og Eders egen Samvittighed, og lade det tjene til Forbedring baade for Eder selv og for andre".³⁸

Simon Michelsen Steenholt blev ikke overraskende afskediget fra sit embede samme efterår – men ikke på grund af brevet. Myndighederne værdigede det end ikke med et ord i den proces, der blev indledt et par uger efter brevets ankomst til provstegården i slutningen af oktober. Årsagen til, at Steenholt blev afskediget, var nogle provokerende udtalelser, som en forældreløs skoledreng kom med under gudstjenesten søndagen efter Reenberg's prædiken. Drengen Jørgen Nielsen boede hos Steenholt, der fulgte skolefundatsens ord om, at skoleholderne burde tage forældreløse børn til sig og give dem en ordentlig opdragelse.

Den 15-årige Jørgen havde udtrykt, at barnedåb var en uskik. Dåben burde først finde sted, når børn var så store, at de vidste, hvad de sagde ja til. Da dåbsritualet er et af kirkens sakramenter, var det helligbrøde af Jørgen offentligt at udtale sin kritik af kirkens dåbshandling. Man anede jo, hvorfra han havde sin opfattelse. Endnu værre var det, at han til en pige, som gik til forberedelse til sin første altergang, havde sagt, at hun lige så godt kunne gå til et grisetrug som at gå til alters. Begge udtalelser var så grove fornærmelser mod de to kirkelige sakramenter, at de gejstlige myndigheder mente, at der måtte indledes forhør med både skoleholder og dreng for at få dem til at ændre opfattelse. Hverken skoleholder Steenholt eller Jørgen Nielsen bøjede sig. Sagen endte med, at Jørgen blev sendt til Christianshavns Børnehus til arbejde – og formodentlig tvangsundervisning i religion. Selv om skoleholder Simon Michelsen, som nævnt, blev afskediget fra embedet i Søllerød, ser det ikke ud til, at han dermed mistede muligheden for at søge et nyt lærerembede et andet sted, hvor de gejstlige myndigheder så kunne eksaminere ham og konstatere, om han nu havde opnået en acceptabel religiøs opfattelse.³⁹

Beretningen om Simon Michelsen Steenholt er interessant, fordi den giver indblik i, hvor farligt et embede en skoleholder mentes at have, hvis han ikke delte de gejstlige myndigheders teologiske opfattelse.

Hændelsen i Søllerød fik altså voldsomme konsekvenser for de to hovedpersoner og må have givet genlyd i skolen i mange år derefter. Drengen Jørgen forsvandt bag

38 Markussen 1971a: 38-39. Brevet findes med Morten Reenberg's påtegning i Vemmetofte arkiv i Rigsarkivet. Afskrift i Det Kgl. Bibliotek, Gl. kgl. Saml. 1496 samt i Bergens Universitetsbiblioteks manuskriptsamling, hvor afskriften findes tilgængelig på nettet. <https://marcus.uib.no/ubbs-0111>.

39 Neeiendam 1930: 35-36; Tamm 2017: 171-172.

Børnehusets mure, og det har ikke været muligt at finde ham efterfølgende i arkiverne.

Også skoleholder Steenholt forsvandt. Men hvorhen? Et dokument i Bergen Universitetsbibliotek kan give et fingerpeg. I bibliotekets specialsamling af utrykte dokumenter findes en rettet kopi af et brev fra "Anthon Simon Michelsen Steenholt" sendt til provst Morten Reenberg i anledning af dennes visitats i Søllerød kirke den 29. august 1734.⁴⁰ Hvis Steenholt har opholdt sig i Bergen efter afskedigelsen, må der i byen have været en forsamling af radikale pietister. Dette bekræftes i en artikel om Brødremenigheden i Bergen, der viser, at herrnhutismen etablerede sig i Bergen i 1737.⁴¹ Indtil videre er Steenholt's skæbne ukendt. En kommissionsafgørelse vedrørende falsk lære i København 1733 foreslog, at personer, som åbent tog afstand fra altergang, kunne udvises af landet.⁴² Det er derfor ikke utænkeligt, at skoleholder Steenholt blev ekspederet til Norge med baggrund i kommissionsafgørelsen fra 1733.

FORORDNINGEN AF 1739 OG PRINSESSESKOLERNE

Efter at de kongelige søskende var døde, overtog staten, det vil sige Rentekammeret, ansvaret for deres skoler. De blev fra nu af betragtet som kongelige skoler i lighed med rytterskolerne. Det ser dog ikke ud til, at styringen blev fælles for rytterskoler og prinse- og prinsesseskoler, da de stadig fulgte fundatsen fra 1721. Heller ikke Skoleforordningen af 23. januar 1739 ser ud til at have medført umiddelbare ændringer i prinse- og prinsesseskolernes undervisning. Med forbehold for det magre kildegrundlag, vi har, ser det ud til, at årti efter årti i skolerne har afløst hinanden stort set efter retningslinjerne fra 1720'erne, og uden at myndighederne syntes at bekymre sig om, at samfundet forandrede sig.⁴³ Først i slutningen af 1780'erne sker der noget, der fik både skoleholdere og lokale myndigheder på Frederiksdal og Dronninggaard til at vågne op og øjne kommende reformer.

SKOLEREFORMERNE I NORDSJÆLLAND I 1780'ERNE OG 90'ERNE⁴⁴

I 1784 blev Den lille Landbokommission nedsat.⁴⁵ Under kommissionens arbejde de følgende år stod det klart, at landboreformer i de kongelige domæner i Nordsjæl-

40 <https://marcus.uib.no ubb-ms-0111>. Fornavnet i registreringen er en fejllæsning af "Authore"

41 Dahl 2010. Tak til Gina Dahl for at have eftersøgt Steenholt i Bergens Universitetsbiblioteks manuskriptsamling.

42 Tamm 2017: 171-172.

43 Markussen 1971a: 28-37.

44 Markussen 1991: 261-343.

45 Kommissionen fik ikke mange, men meget dynamiske medlemmer. Foruden J. L. Reventlow, der på dette tidspunkt var ansat som 5. deputeret i Rentekammeret, og broderen Chr. D. Reventlow, der var blevet 1. deputeret i Rentekammeret den 6. august 1784, bestod kommissionen af amtmanden

land krævede en langsigtet højnelse af landbobefolkningens oplysningsniveau. En modernisering af bønderbørnenes skoleundervisning og en opgradering af lærernes økonomiske forhold var et første skridt på vejen. En mængde nye skoler måtte også bygges, så elevernes skolevej ikke blev længere end $\frac{1}{4}$ mil, altså ca. 2,5 km. Desuden måtte der foretages en omfattende istandsættelse af ældre skolebygninger.

Landbokommissionen udvidede i konsekvens af dette sit kommissorium til også at omfatte skolevæsenet. Denne gang var det fag som skrivning, regning, naturfag, historie og landbrugskundskab, som stod i forgrunden. Men også praktiske discipliner blev inddraget.

I landbokommissionens indstilling den 10. marts 1786 blev det f.eks. foreslået, at der i tilknytning til skolernes teoretiske undervisning efter f.eks. Esaias Fleischers *Agerdyrknings- Catechismus for Danmark*, 1780, skulle indrettes skolehaver, hvor lærernes hustruer skulle lære pigerne at dyrke "Potæter og andre Havesager i Husholdningen".⁴⁶

Så omfattende skoleforbedringer krævede en lokal skolekommissionen. Forhandlingerne blev ledet af Chr. D. Reventlow, som repræsentant for Rentekammeret. Han måtte inddrage Stiftsøvrigheden og Danske Kancelli i beslutningerne, da de to instanser var skolevæsenets højeste myndigheder.

Den 3. april 1789 blev den lokale skolekommission, der skulle koncentrere sig om de kongelige domæner i Frederiksborg og Kronborg amter, nedsat.⁴⁷

Umiddelbart er der ikke noget, der tyder på, at prinse- og prinsesseskolerne indgik i kommissionens planer. Skolerne lå uden for de kongelige domæner i Nordsjælland. De hørte dog som kongelige skoler til Rentekammerets ansvarsområde, og interessen for rytterskolerne ser ud til efterhånden at have fået afsmittende effekt på prinsesseskolernes forhold. Klart er det, at Rentekammeret efter 1789 i højere og højere grad inddrog prinsesseskolerne nord for København i reformeringen af skolerne i de to kongelige domæner. Lokalt havde rygten spredt sig om eventuelle nye toner i Rentekammeret. Chr. D. Reventlows nye position ville kunne føre til øgede økonomiske bevillinger til skoleområdet, hvad efterfølgende eksempler også viser.

VEDLIGEHODELSE AF PRINSESSESKOLERNES BYGNINGER

Der foregik i 1780'erne en omfattende korrespondance mellem de statslige myndigheder vedrørende prinsesseskolernes tilstand og vedligeholdelse. Baggrunden var

over Frederiksborg og Kronborg amter, Henrich Levetzau, og endelig den landboreformvenlige godsejer på Frydendal, etatsråd V. A. Hansen, der ligeledes var knyttet til Rentekammeret. Markussen 1992: 263.

⁴⁶ Markussen 1991: 269.

⁴⁷ Larsen 1915-1918. De faste skoler i områderne bestod enten af rytterskoler eller degneskoler. Enkelte skoler var også oprettet af privatpersoner. Markussen 1991: 267-68.

Trørød skolebygning fra 1783 efter at en brand havde ødelagt den oprindelige prinsesseskole.

Bygningen var allerede 30 år senere i en så dårlig forfatning, at Rentekammeret lod opføre en ny skole på samme grund, inden skolen blev overleveret til Søllerød Sogn i 1823. Efter en restaurering står bygningen stadig den dag i dag på grunden, bagved den "nye skole" fra 1818. (Foto: Thomas Børresen.)

en ødelæggende brand i Trørød prinsesseskole i 1783, der ikke bare lagde skolehuset i aske, men også ødelagde flere gårde og huse i landsbyen.⁴⁸ Genopbyggelsen af skolehuset var ikke problemfrit og aktualiserede spørgsmålet om reparationer af de øvrige prinsesseskoler.

I løbet af 1780'erne blev alle prinsesseskoler istandsat. Som regel er korrespondancen mellem Rentekammeret og den lokale skoleforvaltning præget af, at Rentekammeret vedkendte sig sit ansvar for prinsesse Sophie Hedevigs skoler.

FORANDRINGER I SKOLEHOLDERNES LØNINDTÆGTER

Rentekammerets opfattelse af at fundatsen bag prinsesseskolerne stod ved magt, viste sig bl.a. ved at man ønskede at fastholde fundatsens bestemmelser om, at lokalbefolkningen skulle friholdes for udgifter, når det gjaldt aflønninger til skoleholderne. Prinsesseskolernes lærere havde, som nævnt tidligere, haft en højere indtægt i rede penge end lærerne i rytterskolerne. Det betød ikke, at lærerne ved prinsesseskolerne levede godt og var tilfredse med deres løn. De 30 rd., der gennem årtier var udbetalt til skoleholderne, gjorde det ikke mere attraktivt, end at skoleholderembederne ved prinsesseskolerne gennem hele århundredet blev betragtet, som meget ringe embeder. I 1784 prøvede skoleholderne to gange at forelægge dette for Rentekammeret og bad om forbedrede forhold ved evt. at pålægge husmænd og

⁴⁸ Markussen 1971a: 65-74.

inderster at betale 1 mark årligt i skolepenge ligesom i de aftaler, der var gældende for rytterskolerne. Svaret fra Rentekammeret var, at lønnen for skoleholderne skulle hæves med 20 rd. om året, men ikke ved at lade forældrene betale. Ekstraomkostningerne skulle betales af den kongelige kasse.⁴⁹ Dermed fastholdt Rentekammeret fundatsens bestemmelse fra 1721, og den kongelige kasse påtog sig de øgede økonomiske byrder.

UNDERVISNINGEN I PRINS CARLS SKOLE I LANDERSLEV I SLUTNINGEN AF 1700-TALLET

Prins Carls interesse omkring 1714 for bøndernes materielle kår betød ikke, at verdslige fag som skrivning og regning blev en del af skolernes obligatoriske pensum.⁵⁰ Den skole, som prins Carl oprettede i Landerslev i 1724, viser ifølge en skoleprotokol, der er ført 1778-1796, at skolen kun havde et eneste fag på programmet: læsning – og at læsningen kun indbefattede religiøs læsning. For at afgøre, hvorvidt skoleprotokollen viser hele billedet af skoleundervisningen i Landerslev, må man gå til gejstlige visitatsindberetninger for at se, om der ved siden af det, som blev ført i skoleprotokollen 1778-1796, blev undervist i andre fag. Og i dette tilfælde er vi heldige. I biskop Balles visitatsberetning fra 1799 får vi svaret. Det hedder her, at lærer Hornberg i Landerslev skole var "gammel og enfoldig". Hans katekisation var lidet bevendt. Ingen af de få børn, der var mødt frem i skole, skrev, noterer biskoppen.⁵¹ Regning har han åbenbart end ikke fundet det værd at spørge til. Da adskillige børn i Krabbedammens Skole, som også var en prinseskole, ifølge samme bispevisitats, både skrev og regnede, så kan Landerslev Skole ikke være repræsentativ for prinseskolerne.⁵² Vi kan derfor regne med, at de øvrige prinse- og prinsesseskoler med tiden inddrog regning og skrivning i undervisningen.

UNDERVISNINGEN I PRINSESSESKOLERNE OMKRING ÅR 1800

Det ser ikke ud som om undervisningen i Sophie Hedevigs skoler nord for København i samme grad var genstand for myndighedernes interesse i 1780'erne og 1790'erne, som det var tilfældet med skolernes materielle kår. Biskop Balles visitatsberetninger fra denne periode koncentrerer sig om religionsundervis-

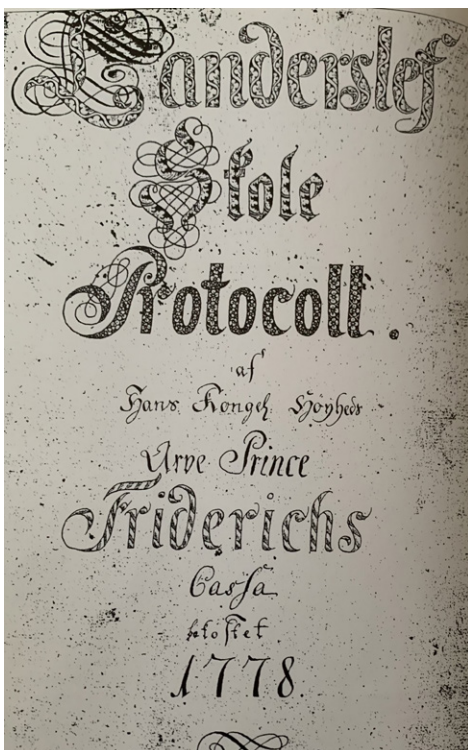
49 Markussen 1971a: 59. Beløbet 50 rd. var det samme, som Den lille Landbokommission i 1786 fastsatte for lærere ved de kongelige skoler på Frederiksborg og Kronborg amter. Rigsarkivet. Pakke: AB-022. Frederiksborg og Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler. 1720-1800.

50 Prins Carls fundats se Hofman 1762 VIII: 391-398 og Rigsarkivet, Vemmetofte Klosters Arkiv. Prins Carls fundats for skolerne: 11-1. Det var kun de mest begavede børn, som fik tilbud om denne undervisning.

51 Larsen 1999: 230-231.

52 Larsen 1999: 230-231.

Forsiden på skoleprotokollen fra prins Carls skole i Landerslev under Jægerspris gods, der blev ført 1778-1796. Protokollen er en unik kilde til børnenes daglige indlæring i skolens eneste fag, læsning, der endda kun indeholdt religiøse tekster. I protokollen kan man følge de enkelte børns skolegang måned for måned igennem hele deres skoletid. Forsiden viser, at godset i 1778 var overgået til arveprins Frederik, der bekostede protokollen og også de tre skoler, som prins Carl lod opføre på godset 1718-1724. (Jægerspris lokalhistoriske Arkiv.)

ningen og viser, at fag som skrivning, regning, naturfag etc. kun meget langsomt blev indført i skolerne – i lighed med sjællandske landsbyskoler i øvrigt. De dårlige lønforhold kan heller ikke have tiltrukket de mest ambitiøse skoleholdere til prinsesseskolerne. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at heller ikke de seminarieuddannede lærere, som blev ansat omkring århundredskiftet, medførte et pædagogisk vendepunkt for de skoler, de fungerede i.⁵³ Klager over dårlige lærere i prinsesseskolerne forblev et evigt tilbagevendende spørgsmål for de visiterende gejstlige gennem hele 1700-tallet. Efter indførelse af Det provisoriske Reglement i 1806 blev prinsesseskolerne dog systematisk inddraget i det store reformarbejde, som resulterede i skoleloven i 1814.

Efter skoleloven af 1814 overgik alle kongelige skoler i hele landet til det kommunale skolevæsen. For prinsesseskolerne nord for København skete overdragelsen i 1823.

⁵³ Markussen 1971a: 99-108.

AFSLUTNING

1720'erne blev en veritabel skoleetableringsperiode i dansk historie. Ikke bare 240 rytterskoler blev oprettet, men der blev også bygget 23 prinse- og prinsesse-skoler og adskillige godsejerskoler. Det var den kongelige familie, der gik forrest. Forskningen har, med undtagelse af religionshistorikeren Niels Reeh, peget på pietismen som den bagvedliggende drivkraft og udløsende faktor for kongefamiliens skoleinteresse. Niels Reeh har udfordret denne opfattelse ved at pege på realpolitiske motiver til at opføre rytterskolerne i 1721, ligesom det var for Christian VI at gennemføre konfirmationsforordningen i 1736. Argumentet, der bygger på en analyse af edsaflæggelsens betydning for at blive ryttersoldat og edens forudsætning – den kristne børnelærdom indlært forud for den første altergang – er veldokumenteret, men fjerner ikke den bagvedliggende religiøse tænkning. Den moralske dannelse og civilisering, der lå indlejret i den kristne børnelærdom, var en afgørende adgangsbillet til voksenlivets indgåelse af alle former for bindende eller juridiske aftaler – trolovelse, ægteskab, hus- og jordhandler, soldatertjeneste samt edsaflæggelse ved de mange retsprocesser, som århundredet var så rig på. Det var *det* realpolitiske forhold, som Frederik IV måtte tage bestik af, da hans regering ønskede at sikre sig kvalificeret mandskab til kongens rytteri, og det krævede udbygget skoleundervisning i rytterdistrikterne.

De tre kongelige søskende har været enige om religionens centrale betydning for at opnå en civiliseret og disciplineret befolkning. De har handlet som ansvarlige inden for den kirkelige trestandslære – kongen, som den ansvarlige inden for regeringsstanden og prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, som ansvarlige godsejere inden for husstanden. Med sin ageren viste Frederik IV i 1721 sin magt som regeringsstandens leder uden at gå lærestanden for nær. Christian VI derimod slog med sin stramning af kirkelige forhold i 1730'erne endegyldigt fast, at kongens magt var absolut og indbefattede kirkens indre anliggender.⁵⁴

Prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig har været mere forsigtige end Frederik IV i udviklingen af deres skoleprojekt. For dem var det nok, at religionsundervisningen blev skolernes alfa og omega – verdslige discipliner var "udenomsværk". Dette på trods af, at prins Carl, som godsejer på Vemmetofte, efter 1714 inddrog skoleoprettelse som led i højnelse af fæstebøndernes duelighed som landbrugere. Det vigtigste for Carl og hans søster var, at religionsundervisningen sikrede åndelig udvikling og socialisering af alle skolebørn, og at de efter den første altergang fik fuldgyldigt medlemskab af den kristne menighed og dermed muligheder for senere at indgå juridiske aftaler.

⁵⁴ Markussen 2013: 37-49.

Religiøsitet hos skolernes lærere kunne i 1730'erne blive en anstødssten for myndighederne, som vi ser i sagen mod skoleholder Steenholt i Søllerød. Steenholt var ikke separatist, så ville han næppe have acceptere sin rolle som værende en del af lærerstanden, men han må have tilhørt den radikale fløj af herrnhutismen, der, som ham, undsagde kirkens dåb og altergang. Da kritikken mod kirkens symboler og ritualer var uacceptabel for de gejstlige myndigheder, måtte han forlade skolen, og den skoledreng, han havde boende, måtte tvangsindlægges i Børnehuset og højst sandsynligt blive genopdraget til den "rette" lutherske lære, nemlig Franckes og Speners såkaldte "hallensiske pietisme". Afskedigelsen af skoleholderen i den lille prinsesseskole i Søllerød var et udslag af 1730'ernes statskirkelige disciplinering.

1720'ernes skoleengagement kan genkendes i den interesse for skolereformer, som udvist af medlemmer af Den lille Landbokommission. Kommissionen, som blev nedsat i 1784, skulle gennemføre landboreformer i de kongelige domæner i Nordsjælland. Et direkte bindeled mellem det pædagogiske engagement i 1720'erne og Landbokommissionen finder vi i Prins Carls pagehovmester, sekretær i Missionskollegiet Christian Wendt, hvis søn Carl Wendt årtier senere blev mentor for brødrene Reventlow. Carl Wendt havde arvet sin fars pietistiske livsholdning og interesse for skole og uddannelse, og han har givet påvirket sine elever. Brødrene Reventlow, der var med til at gennemføre statskuppet i 1784, var dem, der foreslog nedsættelsen af Den lille Landbokommission, og de pegede derefter på det nødvendige i at lade skolereformer følge landboreformerne.

Kommissionens arbejde blev ikke kun af betydning for rytterskolerne i Frederiksborg og Kronborg amter, men også for prinsesseskolerne nord for København. Skolerne blev, efter prins Carls og prinsesse Sophie Hedevigs død, betragtet som kongelige skoler og forvaltet af Rentekammeret og ligesom rytterskolerne underholdt af Den kongelige kasse. Selv om prinsesseskolerne lå uden for de kongelige domæner i Nordsjælland, blev de af Rentekammeret igennem 1780'erne inddraget i oplysningstidens skolereformer, der netop tog sin begyndelse med reformer af skolevæsenet i de kongelige domæner i Nordsjælland.

SUMMARY

Frederik IV is known for his great commitment to the education of peasant children, erecting 240 Cavalry Schools in the years 1721-1727 for the education of common children in the royal cavalry districts of Denmark. Less well known is the fact that his two siblings, Prince Carl and Princess Sophie Hedevig, years before their brother, erected 23 schools 1708-1724 for peasant children on their estates. After their death, the schools of Prince Carl and Princess Sophie Hedevig were named Royal Schools, just like the cavalry schools, and schools administe-

red by the Danish state through the Department for Finances, state estates etc. (Rentekammeret).

The article highlights the Pietistic ideas behind the royal siblings' great commitment to the education of peasant children, but also the secular and political intentions that may have had an impact on the school establishments. In the last part of the article, we follow how the schools embrace some of the Enlightenment ideas and practical reforms of agriculture and elementary schools in the royal cavalry districts in North Zealand. Here, the Cavalry Schools in Frederiksborg and Kronborg counties were renovated at the initiative of the Department, and many new schools were constructed, teacher salaries raised, and new useful subjects introduced in the 1790s. As the Department also managed the schools of Princess Sophie Hedvig on the estates of Dronninggaard and Frederiksdal, they were drawn into the early school reforms, as part of the state-controlled reform policy in the late 1700s.

In the years after the School Acts of 1814, the Royal Schools were transferred to the municipal public school system.

Ingrid Markussen, f. 1938, mag.art i historie 1966 fra Københavns Universitet, dr.philos. 1992 ved Oslo Universitet. Ansat ved Danmarks Lærerhøjskole 1966-1997. Professor emeritus i idehistorie ved Oslo Universitet (Institut for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk). Forsker i væsentlige drivkræfter bag skolens udvikling i Danmark og Norden (protestantisme, statborger, pædagogisk tænkning og opdragelse). Seneste udgivelser: *Sagens sande Beskaffenhed. Ludvig Reventlows skolereform på Brahetrolleborg 1783 set i lyset af en forældreklage*. 2019; *Pades forsvarsskrift*. 2019; *Oplysning og nyttige kundskaber i Pædagogikkens idehistorie*. 2017.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykt materiale

Rigsarkivet

- Missionskollegiet. Diverse dokumenter 1716-1803.
- Sjællandske Rentekriverskontor. Dokumenter vedr. Dronninggaard og Frederiksdal godser 1715-1735.
- Frederiksborg og Kronborg Amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler. 1720-1800. 428. 1720-1775. Pakke: AB-022.
- Rentekammeret, Danske Afdeling, Sjæll. Landvæsens ktr. Sager ang. skoler i Frederiksborg og Kronborg distrikter, 1784-1824. 2485. 135
- Vemmetofte Klosters Gods, Prins Carls fundats for skolerne. 1722-1722. 11-1.
- Vemmetofte Klosters Gods. Breve og Sager vedr. de forskellige Tidsperioder. B. Den Kongelige

Families Tid. Nr. 63. Retssager med Prinsesse Sophie Hedevids Forvalter Friborg og hendes Skoleholder i Søllerød.

Jægerspris lokalhistoriske arkiv

- Landerslev skoleprotokol 1778-1796.

Bergen Universitetsbibliotek

- Manuskriptsamling, <https://marcus.uib.no/ubb-ms-0111>. Simon Michelsen Steenholt's Brev til Stiftsprovst Morten Reenberg dat. Søllerød 23/10 1734.

Trykt materiale

- Ahlefeldt Laurvig, F (1925), Prins Carls Rejse. København.
- Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (2013), Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Dansk skolehistorie bd.1. Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- Bobé, Louis (1904), Carl Wendt. I: C.F. Bricka (red.), Dansk Biografisk Lexikon XVIII. (s. 384-386) København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Brasch, Chr. H. (1859-1863), Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster I-III. København.
- Dahl, Gina (2010), Brødremenigheden i Bergen, I: Chaos. Museum Tusculanum. E-publikation.
- Ellekilde, Hans (1953), Arveprinsesse Sophie Hedevid og Søllerød sogns skolevæsen. I: Søllerødbogen.
- Helk, Vello (1981), Dansk-norske Studierejser 1661-1813 II. Matrikel over studerende i udlandet. Odense Universitetsforlag.
- Hofman, Hans de, (1759-1762), Samling af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve. København.
- Jessen, Johs. C. (1938), Vestre og Østre Flakkebjergs Herreders Skolehistorie. ASAS Forlag.
- Larsen, A. E. (1985), Prins Carls skoler i Jægerspris. Historisk Forening for Jægerspris.
- Larsen, Christian (1999), Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807. Selskabet til udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Larsen, Joakim (1916, 1984), Bidrag til den danske Skoles Historie. bd.1 1536-1784. fotografisk optryk. Unge Pædagoger.
- Larsen, Joakim (1915-18), Skolereformerne i Nordsjælland 1789. Fra Frederiksborg Amt.
- Lindberg, Bo (1992), Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid. Uppsala.
- Lundbye, Jørgen (1903), Herrnhutismen i Danmark. Det attende Aarhundredes Indre Mission. København. Karl Schönbergs Forlag.
- Markussen, Ingrid (1971a), Prinsesseskolerne i Søllerød sogn 1721-1823, Særtryk af Søllerødbogen. Tilgængelig på nettet. slægtbibliotek.dk
- Markussen, Ingrid (1971b), Rytterskolen- 250 år. I: Uddannelse 71, 180-186.
- Markussen, Ingrid (1991), Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet. Institut for Dansk Skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole.
- Markussen, Ingrid (1995), Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet. Odense Universitetsforlag.
- Markussen, Ingrid (2013), Aristoteles og hustavlen – en disciplinerende affære: I: ARR, Idehistorisk tidsskrift, nr. 4, 37-52. Oslo.
- Markussen, Ingrid (2017), Skole og undervisning som del af den evangelisk-lutherske opdragelse i 1700-tallet. I: Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914. red. Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen, 351-370, Odense. Syddansk Universitetsforlag.
- Markussen, Ingrid (2019), Sagens sande beskaffenhed. Ludvig Reventlows skolereform på Brahetrolleborg 1784 set i lyset af en forældreklage. Odense. Syddansk Universitetsforlag.

- Neiiendam, Michael (1930), Erik Pontoppidan Studier og bidrag til pietismens historie. bd. II. København: Gads Forlag. København.
- Nielsen, Anna Kathrine (2004), Prinsesseskolerne i Dronninglund sogn. I: Uddannelseshistorie, Selskabet for Dansk Skole- og Uddannelseshistorie, 144.
- Nordbäck, Carola (2004), Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige. Umeå universitet.
- Rasmussen, Jens (2017), Vækkelser og andagtslitteratur i en luthersk kultur. I: Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen (red.), Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914. (s. 25-319). Odense Syddansk Universitetsforlag.
- Reeh, Niels (2009), Ideas and State Subjectivity in History, the introduction of the equestrian schools in Denmark. I: Ideas in History, The Nordic Society for the History of Ideas. Vol. IV, 2. Oslo: UNIPUB.
- Reeh, Niels (2011), Konfirmation og rytterskoler I: Danmark – i lyset af den enevældige stats overlevelseskamp i første halvdel af det 18. århundrede. I: Uddannelseshistorie, bind 45, 13-28.
- Rørdam, Holger F. (1881-1882), Morten Reenbergers levned, I: Kirkehistoriske Samlinger 3 R. III.
- Siggaard Jensen, Hans, Knudsen, Ole, & Stjernfelt, Frederik (red), 2008, Tanken Magt. Vestens idehistorie 2, 1600-1914. København: Lindhardt og Ringhof.
- Tamm, Ditlev (2017), Fra maskinen til demokratisering. Kirkens ordning 1700-1901, I: Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914. red. Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen, 157-184. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Torp Andersen, Ole (red.) (2004), I Prinsesseskolernes spor. Skolevæsenet dengang – og nu. 1-2. Dronninglund Kommune.
- Thorshøj, Finn, Dansk skolehistorie i 1700-tallet, Thorshøj.dk
- Weber, Max, (1904, 1905, 2001), Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Norsk overs. af Sverre Dahl, Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd. Oslo: De norske bogklubber.